

İSLAM VE YORUM III

Din, Bilim ve Medeniyet
(Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İNÖNÜ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

İnönü Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

İnönü Üniversitesi Yayınları No: 68

Sertifika No

26607

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Fikret KARAMAN

ISBN

978-605-7853-21-9

1. Baskı Ekim 2019 Ankara, 500 Adet

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhan ÜNLÜSOY

Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR

İsteme Adresi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

44280 Kampüs / MALATYA

Telefon: (0422) 377 49 99

e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

TDV/i

YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
BASİMEVİ | PRINTING HOUSE

Serhat Mah. 1256 Sokak No:11

Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Açıklama: Bu eserde “Kitaptan Bölüm” olarak yer alan metinlerin tüm sorumluluğu, yazarlarına aittir.

KLASİK DÖNEM MÜSLÜMAN SEYYAH VE COĞRAFYACILARI

Mehmet AZİMLİ

Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi/mehmetazimli@hotmail.com

Giriş

Müslümanların Dünya'ya açıldığı yüzyıllara baktığımızda insanların bildikleri ve ağırlıklı olarak yaşadıkları coğrafyalar bellidir. Asya'nın kuzey kısımları, Afrika'nın içleri Avrupa'nın kuzey tarafları dışındaki üç kıtada kalan yerlerdir. Bu topraklar eskiden beri insan topluluklarının ağırlıklı olarak yaşam alanı olarak seçtiği yerlerdir ve medeniyetler de ağırlıklı olarak buralarda gelişmiştir.

İslam Medeniyeti dünyaya ağırlıklı olarak hakim olduğu döneme bakarsak hemen hemen bu medeniyetlerin yaşadıkları toprakların kahir ekseriyetine hakim olmuştur. Bu bağlamda Doğu'da Çin'den Batı'da Portekize, Kuzey'de Rus steplerinden, Güneyde Afrika çöllerine kadar alana yayılmıştır. Geriye sadece Çin, Batı Anadolu ve Kuzey ve Doğu Avrupa içleri kalmıştır.¹

Bu kadar geniş bir coğrafya üzerinde oturan yeni medeniyetin kendi arasındaki ilişkiler bile bu coğrafyanın tanınmasını ve bilinmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla Müslüman bilim adamları bu büyük coğrafyayı tanıtan kitaplar yazmak durumunda kalmışlardır. "Takvim-i buldan" denilen bu eserleri yazmaya iten dört önemli sebep vardır. Şimdi onları aktarmak istiyoruz.

Seyahat Sebepleri

1. Hac

Müslümanların en önemli vazifelerinin başında ömürde bir defa zenginlerinin yapması gereken hac ibadeti gelir. Yukarıda ifade ettiğimiz coğrafyalardan Mekke'ye bu ibadeti yapabilmek adına yapılacak yolculuklar için yol güzergahları

¹ Bkz. Mehmet Azimli, Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler, İstem, Yıl:3, Sayı:6, 2005, s. 177 - 193.

belirlemek gerekmiştir. Bu güzergahlarda yol güvenliği yanında konaklama, dinlenme ve su yiyecek ihtiyacını giderebilecekleri alanlar olmalıdır. Bundan dolayı coğrafyayı bilen kimselere gereksinim duyulmuş ve bu alanda kafa yorularak Ortaçağ'ın en önemli telifleri yapılmıştır.²

2. Cizye-Haraç

Çin'den Atlas okyanusuna kadar geniş bir coğrafyaya hükmetmek kolay değildir. Bu coğrafyayı yönetebilmek buralardan düzenli vergi gelirleri toplayabilmekle mümkündür. Bu sebeple Müslüman dünyanın birbiriyle bağlantı yolları yanında toprakları, iklimi, gelir kaynakları, madenleri ve geçim şekilleri de bilinmesi gerekmiş ve bunlar için kitaplar yazılmıştır. İlk coğrafyacılarımızın önemli kısmının posta memuru veya cizye-haraç görevlisi olması tesadüf değildir.³

3. Ticaret

Müslüman coğrafyası dünyanın en önemli ticari yolları üzerinde bulunuyordu. Doğudan karadan gelen İpek yolu ile denizden gelen Baharat yolu bunun en önemli iki güzergahı idi. Dahası Yemen-Şam arası kuzey güney ticari yollarını da eklersek çok hareketli bir coğrafyadır. Bu kadar ticari hareketlenmenin olduğu alanda güzergahları gösterecek ve tüccara yardımcı olacak eserler yazılmak zorundadır. Nitekim Müslüman coğrafyacıların eserlerindeki tanıtımlarda şehirde meşhur olan ticari mallar, üretilen eşyalar ve yiyecek ürünlerinin aktarılması bu bağlamda önemlidir. Çünkü bir tüccar gideceği beldede neyin ihtiyaç olduğunu dahası orada neyin ürettiğini bilmesi gerekir.⁴

4. Rihle

İslam Dünyasında ilim yolculuğu geleneği bulunmaktadır. Bu özellikle hadis toplayıcılığı sürecinde çok yaygındır ve ilim talipleri şehirden şehire hadis dinlemek için giderlerdi. Buna ayrıca Kur'an'ı anlayabilmek için Bedevi Arapların dilinin detaylarını çöllerde öğrenmek isteyen bilginlerin yolculuklarını da eklemek gerekir. Bütün bunlar Müslümanların coğrafyasında bir hareketlilik oluşturdu ve yolculuk güzergahları bu sebeple önemli hale geldi. Bu sebeple de bu tür eserlerin yazılması gerekli oldu.

Şimdi bu sebepler üzerinden yazılan klasik dönem Müslüman coğrafyacıların telif ettikleri eserleri kısaca tanıtmak istiyoruz. Ancak bunun yanında aynı dönemlerdeki Müslüman seyyahların gözlemleri de önem arz etmektedir. Çünkü onların gözlemleri, bu eserlerin temellendirilmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple öncelikle bazı klasik dönem seyyahlarımızı, ardından da klasik dönem coğrafyacılarımızı tanıtmak istiyoruz.

² Murat Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, İstanbul 2002, 140.

³ Şemsettin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, İstanbul 1991, 422.

⁴ Faruk Bal, Arap Yarımadasında Ticaret, İstanbul 2015, 23 vd.

Seyahatnameler

1. Süleyman et-Tacir (237/851)

İslam Dünyasında coğrafyacıların ilk kaynaklarından olan Süleyman et-Tacir'in "Ahbar el-Sin ve'l-Hind" adlı kitabı, Müslüman bir tüccarın Uzakdoğu'ya yaptığı seyahatlarını anlattığı anı türü bir eserdir. Öneminden dolayı kendinden sonraki bir çok coğrafi kitaba kaynaklık etmiştir.⁵

2. İbn Fadlan (292/905)

İbn Fadlan, Abbasi halifesinden halkına İslâm'ı öğretecek din adamları ile cami ve kale yapacak mimarlar isteyen İdil/Bulgar Hanına gönderilen heyette yer almış olup yol boyunca gördüklerini dönüşünden sonra "er-Rihle" adlı eserini kaleme almıştır. Onun eserinden ünlü coğrafyacılar Mesudi, İstahri, Yakut gibileri bol miktarda faydalanmışlardır.⁶

Eser, XV. yüzyılda tarih sahnesinden çekilen ve bugünkü Çuvaşlar'ın dedeleri olan Bulgar Türkleri hakkında önemli bir kaynak teşkil eder. Gördüğü ülkeler ve temasta bulunduğu halk veya kabileler hakkında İbn Fadlân'ın verdiği bilgilerin çoğu kendi şahsî müşahedelerine ve sıfahî rivayetlere dayanır. Bulgarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar, Ruslar ve diğer bazı milletlerin siyasî düzenleri, dinî inançları, ahlâk kuralları, ölü gömme merasimleri, giyecekleri, evlenme gelenekleri, dilleri, ekonomik durumları, vergi ve ticaret sistemleri ve tabii özelliklerine dair yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir. Ayrıca Oğuzlar'ın komşuları Peçenekler'e kıyasla çok zengin olduklarına da işaret etmiş ve "Oğuzlar'dan on bin biniti ve yüz bin koyunu olanları gördüm" demek suretiyle XI. yüzyıl başlarında büyük boyutlar kazanan Oğuz göç ve fetihlerine hem demografik hem de ekonomik âmiller açısından ışık tutmuştur. Eserinde Bulgar Türklerinde zina eden erkek ve kadınların öldürüldüğünü kaydeder ve hırsızların da zina edenler gibi cezalandırıldığı gibi ilginç bilgiler verir. Eserin orijinal nüshasını 1923 baharında Zeki Velidi Togan, Meşhed İmam Rıza Kütüphanesi'nde bulmuştur.⁷

3. Ebu Dulef (331/943)

Ebu Dulef, Samani sarayına gelen Çin heyetine yol göstermek ve eşlik etmek üzere Çin'e gönderilen birisidir. İkinci seyahatini ise Ermenistan ve İran taraflarına yapmıştır. Elimizde bulunan eseri, "Rihle fi Vasati Asya" ikinci seyahatine ait olup Kafkasya ve İran'daki gözlemleri bulunmaktadır.⁸

⁵ Süleyman et-Tacir, Doğunun Kalbine Seyahat, çev. Ramazan Şeşen, 10.

⁶ İbn Fadlan, Seyahatname, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2016, 7.

⁷ Bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlan", DİA.

⁸ Ebu Dulef, İran Seyahatnamesi, çev. Serdar Gündoğdu, İstanbul 2017, 13.

4. Nasır Husrev (494/1101)

394/1004 yılında Horasan bölgesinde Belh şehrinin bugün Tacikistan sınırları içinde bulunan Kubâdiyan kasabasında doğdu. Çok yönlü bir şahsiyet olan Nâsır-ı Hüsrev'in hayatına dair, "Sefernâme" adlı seyahat kitabında anlattığı yedi yıllık dönemle (1045-1052) divanında ve diğer eserlerinde verdiği ipucu niteliğindeki bilgiler dışında bilgi bulunmamaktadır. Nâsır-ı Hüsrev yirmi yaşlarında Belh'e giderek burada Gazneli Mahmud ve daha sonra oğlu Mesud'un hizmetinde kâtip olarak çalıştı, 431 /1040 yılından sonra Selçukluların hizmetine girdi.

Nâsır-ı Hüsrev, 437/1045'te hacca gitmek üzere yola çıktı. Yaklaşık yedi yıl sürecek bu seyahatine başladığı sırada kırk iki yaşındaydı. Nişâbur, Damgan, Simnân, Kazvin ve Şemîrân'a uğrayarak Tebriz'e ulaştı. Oradan Hoy, Ahlat, Bitlis, Meyyâfarikîn, Âmid yoluyla Harran'a gitti. Suriye ve Filistin şehirlerini ziyaret ettikten sonra ilk haccını gerçekleştirdi. Hac dönüşü Fâtımîler'in başşehri Kahire'de İsmâîlî dâîsi el-Müeyyed eş-Şîrâzî'nin aracılığı ile İsmâîlî mezhebine intisap etti.⁹

Sünnî ulemâsi tarafından mülhid, Râfizî ve Karmatî diye suçlandı. Evinin yıkılması üzerine Bedahşan dağları arasındaki Yumgan vadisine sığındı. Hayatının son dönemini, Şîî veya İsmâîlî olduğu kaydedilen Bedahşan Emîri Ali b. Es'ad el-Hâris'in hâkimiyeti altındaki Yumgan'da geçirdi ve eserlerinin çoğunu burada kaleme aldı. Nâsır-ı Hüsrev'in türbesi bugün Afganistan sınırları içinde kalan Yumgan'da Hazretiseyyid köyündedir.¹⁰ Sefername adlı eseri o günkü yol güzergahları ve şehirleri hakkında orijinal bilgiler sunar.

5. İbn Eca(882/1478)

İbn Eca et-Türki, "*Kitab fi Tarih Yeşbek ez-Zahirî*" adlı eseri seyahatname türü bir eserdir ve dönemi açısından çok değerlidir. Memlûklu elçisi olarak Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak bölgelerini gezip tanıtmıştır ve bu bölgeler için önemli bir kaynaktır.¹¹

Cografyacılara

1. Harizmi (236/850)

Harizmi, Hint bilginlerini ve Batlamyus'un coğrafya kitabını örnek alarak hazırladığı kitabı "Zicü'l-Hârizmî" ile bundan sonraki coğrafyacılar için örneklik teşkil etmiştir. Harizmi, kitabında halife Memun'un emriyle ve 69 alimin birlikte

⁹ Nasır Husrev, Sefername, çev. Abdulvahap Terzi, İstanbul 1967, 20.

¹⁰ Bkz. Nihat Azamat, "Nasır Husrev", DİA.

¹¹ İbn Eca, İbn Eca Seyahatnamesi, çev. Mehmet Şeker, İstanbul 2018.

çizdikleri bir harita da vardı ki bu harita sonraki dönem coğrafyacılar tarafından kullanılmıştır.¹²

2. Yakub b. İshak (246/860)

İslam Dünyasında ilk düzenli coğrafya kitabı olarak nitelendirebileceğimiz bu eser telif değildir. Yakub b. İshak'ın Batlamyus'un coğrafya kitabını çevirmesiyle bundan sonraki İslam coğrafyacılarına örnek bir format çıkmış oldu. Böylece bu eseri örnek kabul eden İslam coğrafyacıları çok önemli eserleri ortaya koyabildiler. Bu eser daha sonra Kinde kabilesinden Sabii Sabit b. Kurra (288/901) tarafından bir kez daha çevrildi.¹³

3. İbn Fakih (289/902)

İbn Fakih aslen Hemedanlıdır. Abbasi sarayı ile irtibatlıdır. "Kitâbü'l-Büldân" adlı eserinden Yâkût el-Hamevî gibi coğrafyacılarımız nakilde bulunmuştur. Eserin orijinali Zeki Velidi Togan tarafından 1923 yılında Meşhed Kütüphanesinde bulunmuştur.

Eser, coğrafi bilgilerin dışında edebî, tarihî, kültürel, dinî, ekonomik ve antropolojik bilgiler içerir. Arzın yaratılmasından ve yer çekiminden bahseder. Yeryüzünü, yedi iklim şeklinde sınıflandırdıktan sonra dünyanın uzunluğu, insanların nerede yaşadıklarını ve hangi halkların hangi iklimde oturduğunu anlatır. Ayrıca iklim özellikleri, ticaret yollarının nerelerden geçtiği, beldelerin özellikleri, yetiştirilen zirai ürünler, madenler, dağlar, nehirler, Dünya'nın yapısı ve uzunluğu, enlem ve boylamlar, ekvator, yer çekimi, kutuplar hakkında geniş bilgiler söz konusudur. Bunun yanında, hiç de azımsanmayacak ölçüde tarihî malumat bulunmaktadır.

Coğrafi bilgileri verirken anlatım uslubunu şöyle ifade eder: "*Bunları kitap uzamasın diye düzenli olarak anlatamadık. Bazı bilgiler gerçeğe aykırıydı. Kitabeleri, sanatları, şehirleri ve bölgeleri önemsedik. Bazen şiirlerle anlatıma yer verdik. Kimi zaman acayıpliklerden ve önemli şahıslardan bahsettik. Eserimizde yalan bilgilere yer vermedik.*"

Eserde verilen bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz ki; devrin ileri gelenleri hangi yiyeceğin nerede meşhur olduğunu biliyorlardı. Bu durum, hafife alınmaması gereken bir ticaret ağının bulunduğuna işarettir. Müslüman halk sadece toprağı işlemiyor, aynı zamanda işlediğini de satıyordu. Yazarın beldeleri anlatırken izlediği yolun ticaret yolu olduğu açıktır. Bununla beraber Müslüman denizcilerin Çin'e kadar ulaştıkları görülmektedir.¹⁴

¹² Seyyide İsmail Kaşif, İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları, çev. Rıza Savaş, İzmir 1997, 49.

¹³ Seyyide İsmail Kaşif, 49.

¹⁴ İbnü'l-Fakih, Kitabü'l-Buldan, çev. H. Avni Güllü, Ankara 2019.

4. Yakubi (292/905)

Bağdat'ta doğdu. Fars veya Ermeni asıllıdır. Azatlı olan büyük dedesi Vâzih, Abbâsîlerin Azerbaycan, İrmîniye ve Mısır valiliği yapmış, babası ve dedesi de istihbarat ve posta teşkilâtında görev almıştır. Böyle bir aile içinde büyüyen Yakubi, Horasan'da Tâhirîler'in hizmetinde uzun süre görev yaptıktan sonra Hindistan, Çin, İran, Kuzey Afrika, Endülüs ve Suriye'nin yanı sıra birçok Arap ülkesine seyahatlerde bulundu. Hayatının son yıllarını Tolunoğulları döneminde Mısır ve Kuzey Afrika'da geçirdi.¹⁵

Yakubi'nin yazdığı coğrafya kitabı olan "Kitâbü'l-Büldân", Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından. Eser Bağdat ve Sâmerrâ'nın tasvirleriyle başlar; ardından İran, Turan, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans ülkesi, Suriye, Mısır, Nûbe, Kuzey Afrika, Sicistan ve Horasan anlatılır. Bu bölgelerdeki yerleşim merkezleri, aralarındaki mesafeler, fetihleri, halkları, vergi miktarları, coğrafi durumları hakkında bilgi verilir.¹⁶

5. İbn Hurdazbih (300/912)

Büyük babası İslâmiyet'i kabul eden bir Mecûsî'dir; babası ise Halife Me'mûn zamanında (813-833) Taberistan valisidir. Kendisi Cibâl eyaletinin posta ve istihbarat müdürlüğünden sonra aynı teşkilâtın Bağdat ve Sâmerrâ'daki başkanlığına getirildi.¹⁷ Bağdat eşrafi ve Halife Mu'temid-Alellah'ın (870-892) yakın dostları arasında yer aldığı için ulaşabildiği resmî belgeler eserlerinin güvenilirliğinde etkili olmuştur.

Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının en önemli ilk temsilcisidir. Kendisine "İslâm coğrafyacılarının babası" unvanını kazandıran "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik" en önemli çalışması ile İbn Hurdâzbih, yalnız ilk müslüman Arap coğrafyacılarından değil aynı zamanda İslâm âleminde kendinden sonra gelen meslektaşlarına yol gösteren tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri ortaya koymuş ilk müellif ve ekol sahibidir.¹⁸

Kitâbü'l-Mesâlik coğrafya yazıcılığında, Irak bölgesinin hilâfet merkezi olması esasına göre düzenlenen ve Irak ekolü kitapları adıyla bilinen eserlerin ilkidir. Verilen bilgilerin büyük kısmı kara ve deniz yollarına hasredilmiş, bu yolların dört yönde gelişmesi izlenerek Hindistan ve Çin gibi ülkeler tanıtılmıştır. İbn Hurdâzbih'in kaynak olarak Sâsânî döneminden kalma kayıtları kullandığı bilinmektedir. Posta ve haberleşme müdürlüğü yapmasından dolayı herhalde bu gibi kayıtlara ulaşmakta güçlük çekmemiştir; ayrıca bazı seyyahların özel notlarına

¹⁵ Yakubi, Ülkeler Kitabı, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, 11.

¹⁶ Bkz. Murat Ağarı, "Yakubi", DİA.

¹⁷ Seyyide Kaşif, 53.

¹⁸ İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008, 15.

bakabildiğinden eserini güvenilir kaynakların ışığında kaleme almıştır. Çoğunlukla İran tesirinde kaldığı görülen İbn Hurdâzbih eserinde kullandığı metodolojide bilgilerin tasnifinde ve nihayet coğrafi terimlerin tercihinde daima Fars kültürünün izlerini sergilemektedir.¹⁹

6. İbn Rüsteh (337/948)

İbn Rüsteh İran menşeli olup hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Soyu, devletin üst kademelerinde görev almış Hristiyan bir aileye dayanmaktadır. İsfahan'dan sonra Basra'da yerleşmiştir. Devlet idaresinde posta teşkilatı müdürü olarak görev almıştır. 290/903 yılında hac ziyareti için Hicaz'a gitmiştir. Bu sebeple Medine'yi de ziyaret etmiştir. Eserinde Mekke ve Medine'ye giden yolları detayıyla, konaklama alanlarına kadar anlatmış olması, haccetmek için Hicaz'a gittiğini göstermektedir.²⁰ İbn Rüsteh'in bilinen ve elimize ulaşan tek eseri "Alâku'n-Nefise" adlı eserdir. Tarih-coğrafya ansiklopedisi tarzındaki bu eserin coğrafyayla ilgili yedinci cildi elimize ulaşabilmiştir.²¹

İbn Rüsteh, kitabında menziller arasındaki mesafeleri vermekle beraber geçtiği bölgeleri de tanıtmıştır. Bu bilgiler, bugün kaybolmuş olan birçok yerleşim merkezi için araştırmacılara ışık tutmaktadır. Uzakdoğu hakkında verdiği bilgileri ise muhtemelen IX. yüzyılın başlarında iki yıl kadar Kimer'de (Kamboçya) kalmış olan Ebû Abdullah Muhammed b. İshak adlı bir kişinin hazırladığı rapordan almıştır. Ayrıca Bulgar, Macar, Hazar ve Rus ülkelerinden bahseder. Hindistan'ın en büyük nehirlerin Kank (Ganj) ve Mihrân (İndüs), Hint Okyanusu'nun uzunluğunun 2700 mil, genişliğinin ise 800 mil olduğu gibi bilgileri Hintli hacılardan almış olmalıdır.

İlginç bir şekilde yerkürenin kendi eksenini etrafında dönmesi konusundan bahsetmektedir. Allah'ın dünyayı semanın ortasında, küre şeklinde ve etrafındaki hava tabakasıyla birlikte yarattığını ve bunların tek vücut halinde döndüğünü aktarır.²²

7. Kudame b. Cafer (320/931)

Hıristiyan asıllı olup dedesi Kudâme b. Ziyâd en-Nasrânî, Türk asıllı Abbâsî kumandanı İnak'ın kâtibi idi. Babası da kitâbetle ilgili eserler vermiş olup ediplik ve şairlik yönü vardı. Kudâme, 297/910 yılına kadar Bağdat'taki ed-Dîvânü'l-kebir'in bazı dairelerinde memuriyetlerde bulunduktan sonra Dîvânü'l-meşrik'a bağlı Meclisü'z-zimâm'da kâtiplik görevi aldı; buradaki başarılı hizmetleri neticesinde devlet gelirlerinde artış sağlandı. "Kitâbü'l-Harâc" adlı eserindeki eşine

¹⁹ Bkz. Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdazbih", DİA.

²⁰ Bkz. C. Von Arendonk, "İbn Rüste", İA.

²¹ Bkz. Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", DİA.

²² İbn Rüsteh, el-Alaku'n-Nefise, çev. Ali Fuat Eker, Ankara 2017.

pek rastlanmayan teknik ayrıntılar ve dokümanter bilgiler, çeşitli devlet dairelerinde uzun yıllar süren hizmetleri sırasında edindiği idarî-meslekî tecrübenin bir yansımasıdır.

Eserlerinin muhtevasından Kudâme'nin tarih, coğrafya, edebiyat, matematik, mantık, felsefe ve fıkıh sahalarında belli bir birikim kazandığı, Grek, Fars ve Hint kültürlerini etkilerinde kalacak kadar tanıdığı anlaşılmaktadır. Özellikle edebiyatçılık ve kamu yönetimi uzmanlığı yönleriyle dikkat çeker. Kitâbü'l-Harâc'ını 320/932 yılında Vezir Ali b. İsmâ'ya sunmuştur.²³

8. İstahri (340/952)

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinde dir. İran'ın diğer bölgelerini de gören İstahrî, Mâverâünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind'de bulunmuştur; hayatının son döneminde Hûzistan'daki veya Bağdat civarındaki bir yerde oturduğu sanılmaktadır. Coğrafyacı İbn Havkal ile 340/951 yılında Sind'de veya Bağdat'ta görüştüğü bilinmektedir.

"Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı coğrafya kitabının bilgi kaynakları, genelde seyahatlerinden elde ettiği görgüye dayalı haberlerle çağdaş coğrafyacıların eserleridir. Zengin bilgiler veren ve dikkatli tasvirler ortaya koyan İstahrî, yeryüzünün meskûn kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini kaydettiği bir girişten sonra bölgelerin tanımına geçer.

İstahrî'nin haritaları, Şerîf el-İdrîsî'nin bölgesel haritaları dışında bugün elimizde bulunanların en kapsamlı coğrafi tarif içerenleridir. Bunlar X. yüzyıldaki İslâm devletlerinin genel görüntüsünü verir, ayrıca aynı dönemdeki Avrupa haritalarına nisbetle daha fazla coğrafya bilgisi içerir. Karalar ve denizler gerçeğe uymayan geometrik şekiller halinde çizilmiştir. Meselâ göller daima yuvarlaktır; hatta Akdeniz dahi yuvarlatılmış ve bir daireye benzetilmiştir. Eserdeki yirmi bölgesel haritanın on ikisi İran'la ilgilidir ve İran'ın sınırlarını eski Sâsânî İmparatorluğu'nun topraklarını kapsayacak şekilde vermektedir.²⁴

9. Hemdani (344/956)

Yemen'in büyük kabilelerinden Hemdân'a mensuptur. Lakabı Lisânü'l-Yemen'dir; Daha çok Yemenli âlimlerin yanında yetişen Hemdânî, yine Yemenli râvilerden bilgi edinmiştir. Hadramut, Necid ve Hicaz'daki âlimlerle görüşmüş ve o zamanlar çok önemli bir ilim merkezi olan Mekke'de de bazı âlimlerden okumuştur.

Yemen'deki ezeli Adnânî-Kahtânî rekabeti yeniden alevlenmesi üzerine bir buçuk yıl kadar hapsedildi. Hemdânî, 321/933 yılında serbest kaldıktan sonra

²³ Bkz. Cengiz Kallek, "Kudame b. Cafer", DİA.

²⁴ İstahri, Ülkelerin Yolları, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2015, 10.

kendi kabilesine ait toprakların ortasında bulunan Reyde'ye yerleşti. Hemdânî sadece ensâb, tarih ve coğrafya alanında değil madencilik ve astronomi gibi birçok ilim dalında da bilgi sahibiydi.

Coğrafya eseri "Sıfatü Cezîreti'l-Arab", Arap yarımadasındaki meskûn yerlerden ve buralarda oturan kabilelerden bahseder. Hemdânî, Sıfatü Cezîreti'l-Arab'ı kaleme alırken şahsî müşahedelerine ve daha önce bu konuda yazılmış kitaplara istinat etmiş, Bu bağlamda Batlamyus'un eserini de özetlemiştir.²⁵

10. Mesudi (346/957)

Bağdat'ta dünyaya geldi. Eğitimini burada aldı. Mesudi aldığı dersler ve okuduğu kitaplarla yetinmeyip bilgisini arttırmak için Mağrib ve Endülüs hariç dönemin İslâm coğrafyasında, hatta İslâm coğrafyası dışında uzun seyahatler yaptı. Son yıllarını Fustat'ta geçirdiği anlaşılan Mes'ûdî, burada çalışmalarını gözden geçirmek ve et-Tenbîh gibi yeni eserler yazmakla meşgul oldu.

Büyük ilim merakı, çok yönlü bir kişiliği olan Mesudi eserlerini telif ederken çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Mürûcü'z-zeheb'de aralarında Aristo, Eflâton ve Batlamyus'un Arapça çevirileriyle Pehlevîce'den tercüme edilen kitapların da bulunduğu 165'ten fazla kaynağı zikretmesi bunu açıkça göstermektedir. İslâm coğrafyası dışına da ilgi duyması, farklı coğrafya, toplum ve kültürler hakkında bizzat kaynağından bilgi almak gerektiğini söylemesi bu husustaki merakını ve ufkunun genişliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mes'ûdî'nin coğrafya açısından en önemli sayılabilecek görüşü belirli bir bölgenin coğrafyasının o bölgedeki insan, hayvan ve bitki örtüsünü doğrudan etkilediğine dair kanaatidir. Eserlerinde Seylan, Tibet, Çin ve Madagaskar'dan bahsetmekle birlikte onun buralara gidip gitmediği tartışmalıdır. Çünkü buralara dair bilgileri genellikle Basra'da görüştüğü Ebû Zeyd es-Sîrâfî'den dinlediklerine ve Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind adlı esere dayalı olarak anlatmaktadır. Mürûcü'z-zeheb ve et-Tenbîh ve'l-işrâf dışında diğerleri bugüne ulaşmamıştır.²⁶

11. İbn Havkal (367/977)

Nusaybinlidir; çocukluğunu ve gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta geçirmiş, öğrenimini bu şehirlerde tamamlamıştır. Gençliğinde Bağdat'ta ticaretle uğraşmış, bu arada çeşitli ülkelerden bahseden eserleri okuyup öğrendiklerini tüccar ve seyyahlardan dinlediği hâtralarla zenginleştirmiştir. Sonunda topladığı bilgilerin birbirinden farklı olması dikkatini çekmiş, okuduklarını ve duyduklarını gördükleriyle düzeltmek ve bilgisini arttırmak için ticaret kervanlarına katılarak İslâm ülkelerini dolaşmıştır. (943-977) yılları arasında İslâm dünyasında

²⁵ Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hemdani", DİA.

²⁶ Bkz. Casim Avcı, "Mesudi", DİA.

seyahat edip daha çok bizzat tuttuğu seyahat notlarını esas alıp “Suretu’l-Arz” adlı eserini meydana getirmiştir.

Coğrafyacı İstahrî ile de tanışan İbn Havkal dolaştığı İslâm ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı siyasî, idarî ve iktisadî coğrafyaya dair bilgileri seleflerinin eserleriyle karşılaştırarak ortaya gerçek ve müstakil bir çalışma koymuştur. Onun özellikle, bir bölge hakkında bilgi verdiği zamanki durumundan başka daha önceki siyasî durumuna ve geçirdiği değişikliklere de işaret etmesi dikkat çeker. İslâm coğrafyacılarının eserleri arasında, çeşitli bölgelerde üretilen ve ticaret yapılan mallara dair en çok ve en sağlam bilgileri veren onun eseridir ve bu konuda en güzel örneği Mâverâünnehir bölgesine ayırdığı bölüm teşkil eder. İbn Havkal’ın Sicilya hakkında ayrı bir kitap yazdığı bilinmekteyse de esere henüz rastlanmamıştır. Verdiği haritalar da önemlidir.²⁷

12. Hududu’l-Alem (372/983)

Tam adı “Hudûdü’l-alem mine’l-meşrik ile’l-mağrib” olan eser yazarı bilinmemektedir ve Afganistan’ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgunîler hânedanından Emîr Ebü’l-Hâris Muhammed b. Ahmed’e sunulmuştur. 372/982 yılında yazılan eserin günümüze ulaşan tek nüshası Minorski tarafından neşredilmiştir.²⁸

Birçok kaynaktan faydalandığını söyleyen müellif sadece Batlamyus, Aristo ve eseri Meterologica’nın adını zikretmiştir. Bölgelerin tasnifi konusunda Batlamyus’un metodunu takip etmiş, ancak şehir ve bölgelerin enlem ve boylamlarına yer vermemiştir. Müellifin İbn Hurdâzbih, İstahrî, Mesudi ve Hemdânî gibi İslâm coğrafyacılarından da faydalandığı anlaşılmaktadır.

Müellif kendi zamanında bilinen denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller hakkında bilgi verdikten sonra ülke ve şehirleri anlatır. İslâm dünyası dışındaki yerlere ayrılan bölüm İslâm dünyasına ayrıldan daha fazladır. Diğer coğrafya kitaplarında İslâm dünyası tanıtılırken doğudan batıya doğru takip edilen sıra, bu eserde güneyden kuzeye şeklinde uygulanmıştır. Müellif Horasan’ı ve aralarında Sîstan ile Hilmend boyunca uzanan şehirlerin bulunduğu sınır bölgelerini anlattıktan sonra kuzeye, yani Kafkasya ve sınır şehirlerinin tanıtımına geçmiştir. X. yüzyılda müslüman ülkelerin kültür ve ekonomi tarihi için değerli bir kaynaktır ve Fars edebiyatının en eski mensur örneklerinden biri olması bakımından da önemlidir.²⁹

²⁷ İbn Havkal, İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, 12.

²⁸ Hududu’l-Alem, neşr. V. Minorski, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008, 10.

²⁹ Ağarı, 49.

13. Mukaddesi (390-1000)

Kudüs'te doğduğu için Mukaddesî olarak anılır. "Ahsenü't-tekasîm fî ma'rifeti'l-ekalîm" adlı eseri vardır. Hayatının yirmi yılından fazlasını Endülüs, Sind ve İran'ın doğusunda yer alan Sicistan bölgeleri hariç İslâm dünyasını gezerek geçirdi. Gayrimüslim ülkelerini gezmediği gibi onlardan bahsetmek ihtiyacını da duymamıştır. Seyahatleri sırasında hacca gitti, Mecûsî ve hıristiyan bayramlarına katıldı, mutasavvıflarla bir arada bulundu, gazilerle birlikte savaştı ve ribâtlarda yaşadı, 390/1000 yılı civarında vefat etti. Hayatı boyunca dikkatle topladığı bilgileri gördükleri, okuduklarıyla ve daima kendi gözlemlerini daha tecrübeli seyyahlarınkilerle karşılaştırarak sorguladı, ehil bulunduğu kimselere danıştı. Kırk yaşına geldiğinde doğrudan gözlem, araştırma ve kişisel deneyimlerine dayanan ünlü eserini kaleme almaya başladı.

Mukaddesi, eserinde seyahatlerinde yaşadığı zorlukları anlatır. Ülke dolaşmak, bilginlerle görüşmek, hükümdarlara hizmet etmek, kadılar, fukaha, edip, kurra, hadis mustensihleri, zahit, mutasavvıf, vaiz ve kassasla sohbet etmek, ticaret de yaparak herkesle uyumlu geçinmek, ölçümler yapmak, ordugah ve kışlaları dolaşmak kolay değildir.³⁰

Mukaddesi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlara ilgisini yansıtan kendine özgü yaklaşımıyla erken dönem coğrafyasını günümüzde "beşerî coğrafya" denilen bilim dalına çeviren kişidir. O, coğrafyayı kendi orijinal alanından saptırmaksızın ilâhiyat ve hukuk âlimleri için temel bir disiplin olarak görür; coğrafi problemleri tartışırken de sık sık Kur'an'a ve hadis literatürüne atıflarda bulunur. Ayrıca meslekî terminolojiyi veren ve bunu kitabında önsözde açıklayan ilk müslüman coğrafyacıdır. Bu terminolojide kasabalar (beled), şehirler (medine), metropoller (mısr), semtler (nahiye), yöreler (kura) ve bölgeler (iklim) bulunur.

Erken dönem coğrafyacılarını bütünden ziyade parçaya yönelmek ve aceleci davranmakla suçlayan Mukaddesi'ye göre mevcut kitaplar ya tavsifi, fizikî ve matematikî coğrafyaya dairdir ya da yalnız yollar ve ülkeler üzerine olup pratik kullanım bakımından yetersiz veya müellif hâmilelerinin özel ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda dar kapsamlı çalışmalardır. Ayrıca bunlar kasabalar ve nüfuslar, dil ve lehçeler, seyahat yolları, menzil ve mesafeler, mezhep ve firkalar, örf ve âdetler, ticaret, ölçü ve para birimleri gibi ayrıntıları içerir ve bunların çoğu söylentilerden ibarettir. Kendisinin verdiği bilgiler ise ya şahsî gözlemlerine dayanan tasvirleri ya güvenilir kaynaklardan duyduklarını veya yazılı belgelerden aldıklarını ihtiva eder. Ancak övgüye değer bulunduğu amacını gerçekleştirirken kendisinin de her alanda aynı başarıyı ortaya koyamadığı görülür.

Araştırmaya vakit bulamayanlar için ana bölümden önce hızlı referans teşkil edecek şekilde şehir listesi ve diğer özellikleri içeren bir özet sunan ilk müslüman

³⁰ Marina Tolmacheva, "Makdisi", DİA.

müelliftir. Ayrıca haritalarını o kadar güzel yapmıştır ki muhtevalarında büyük farklılıklar bulunan daha sonraki dönem haritalarında dahi örnekleri kullanılmıştır. Onun metninin önceki müelliflerinkilere nisbetle daha tavsifi olmasına karşılık deniz, nehir, dağ, çöl ve yolları farklı renklerle gösterdiği haritaları daha az detaylıdır.³¹

14. Biruni (440/1048)

Hârizm'de doğdu. Bîrûnî nisbesinin menşei, anlamı ve okunuşuyla ilgili olarak farklı görüşler vardır. Bîrûnî doğmadan önce ailesinin başka bir yerden gelerek buraya yerleşmiş olması dolayısıyla da ona "taşralı" anlamında Bîrûnî denildiği belirtilir. Bîrûnî'nin mevcut eserlerinin hiçbirinde kendi milliyeti hakkında herhangi bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Hârizm bölgesinde Fars, Türk ve Soğd unsurların birlikte bulunması bu konuda tahminde bulunmayı güçleştirmekle birlikte yapılan araştırmalar Türk olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Arapça ve Farsça'nın kendi ana dili olmadığını belirtmektedir. Eserlerindeki Arapça'nın kullanımında rastlanan gariplikler Peçenekçe'nin tesirine bağlanabileceği gibi sık sık Peçenek söyleyişleriyle Türkçe kelimeler kullanılması da Türk asıllı olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Çeşitli vesilelerle Hindistan'ı ziyaret eden Bîrûnî Sind'e, Sind'in güney kıyısına, Hindistan'a gitti. Bîrûnî'nin gezileri çok hazırlıklı ve dolayısıyla verimli oldu. Daha önce kendisi gibi Gazne'ye getirilen Hintli bilginlerle tanışmış ve onlardan Sanskritçe'yi bir ölçüde öğrenmişti.

Çalışmalarının en önemli meyvesinin "Tahkiku mâ li'l-Hind" adlı eseri olduğu belirtilmelidir. Bîrûnî bu eserinde enlem-boylam hesaplamaları, şehirlerarası mesafeleri belirleme, kible bulma metotları yanında tarihî, coğrafi, astronomik, jeolojik vb. bilgiler de vermektedir. Eserin dünyadaki tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu yazma nüsha H. Ritter tarafından 1930'da bulunduktan sonra Zeki V. Togan tarafından ilk defa bazı önemli bölümleri yapılandırılmıştır.

Gazne'de geçirdiği uzun yıllar boyunca yaptığı tabiat araştırmaları, astronomi gözlemleri, matematik çalışmaları yanında devlet ricâliyle olan yakınlığının sağladığı çeşitli kültürlerle münasebet imkânını da daima değerlendirmesini bilmiştir. Meselâ Volga boylarındaki Türk hakanının 1024 yılında elçi olarak gönderdiği heyetle görüşerek bilgisini artırmaya çalışmıştır. Kutup ülkeleriyle temas halinde iken güneşin günlerce batmadığını söyleyen bir heyet üyesi Sultan Mahmud'un dinî gayret ve öfkesini harekete geçirmiş, ancak Bîrûnî'nin araya girip bunun tabii olduğunu belirtmesiyle sultan ikna olmuştur

³¹ Mukaddesi, İslam Coğrafyası, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015, 7.

“Kanûnü'l-Mes'ûdî” adlı eseri ile ilmî hayatının zirvesine ulaşmıştır. Sultan Mesud'a ithaf edildiği için bu ismi alan ve Ortaçağ astronomisi için çok önemli sonuçlar ihtiva eden bu kitap Batlamyus sistemiyle önemli farklılıklar arz ediyordu. Özellikle devrinde arzı merkez kabul eden anlayışa karşı dünyanın güneş etrafında dönmesi durumunun astronomik olguları değiştirmeyeceği görüşünü savundu. Sultan Mesud bu ithafa bir fil yükü gümüş para ile mukabele ettiyse de Bîrûnî bu armağanı geri çevirdi. Çeşitli coğrafi bölgelere tesbitleri onu Ortaçağ mineralojisinin zirvesine çıkarmıştır.³²

15. İdrisi (549/1154)

İdrîsîler hânedanının kurucusu I. İdrîs'in soyundandır. Sicilya Norman kralı II. Roger ve I. Guillaume'un hizmetinde bulunmuştur. O devirde fazla revaçta olmayan coğrafya ve botanik sahalarında çalışmasıdır. Hakkındaki bilgi azlığına rağmen yapılan çeşitli araştırmalar sonunda onun Sebte'de (Ceuta) doğduğu, öğrenimini Kurtuba'da (Cordoba) tamamladığı, İspanya ve Kuzey Afrika'da çıktığı uzun seyahatlerden sonra II. Roger'in (1130-1154) ilk yıllarında Sicilya'nın başşehri Palermo'ya yerleştiği ve burada öldüğü tesbit edilmiştir. Tarihin ilk yer küresini gümüşten yapmış ve krala hediye etmiştir.

II. Roger için yazdığı “Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk” adlı eseriyle şöhretini bulmuştur. Aynı zamanda Kitâbu Rucâr (Roger) adıyla da bilinen ve 1154 yılında tamamlanan eser iklimlere göre düzenlenmiştir. Kitapta yedi iklimden her biri onar cüze taksim edilmiş, mukaddimedeki dünya haritasından başka her iklim cüzünün başında da oranın haritası verilmiştir.

Kitabında dünyayı ekvatorla ikiye ayırmakta ve güney yarım kürenin, sıcaklığından dolayı canlıların yaşamasına elverişli olmadığını söyledikten sonra kuzey yarım küreyi yedi iklim halinde ekvator dan kuzeye doğru incelemekte ve her iklimi batıdan doğuya doğru çeşitli bölgelere ayırmaktadır. Yer çekimini mknatısın demiri çektiği gibi yerin de cisimleri çektiği ve havadaki cisimlerin yere doğru düşmesinin sebebinin bu olduğu şeklinde açıklaması eserde yer alan önemli hususlar arasındadır. Bir dünya coğrafyası olan kitab, Ortaçağ'da İslâm dünyasında yazılmış yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası üzerindeki en kapsamlı çalışmalardan biri olup Avrupa hakkında gerçeğe en yakın bilgileri veren ilk eserdir. Çeşitli ülkelerin ve özellikle Batı Avrupa ülkelerinin haritaları tarihte ilk defa aslına uygun sayılabilecek bir şekilde çizilmiştir. Türkler'in yaşadığı topraklar hakkında yapılan açıklamalar ise daha önceki coğrafyacılar göre geniş olmakla birlikte zaman zaman efsanevî bilgiler ve asılsız rivayetlerle muğlak bir hal almaktadır.³³

³² Biruni, el-Asar el-Bakiye, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2011.

³³ Ramazan Şeşen, “İdrisi”, DİA.

16. Yakut el-Hamevi (626/1229)

Rum asıllı bir ailenin çocuğu olarak Anadolu'da doğdu. Beş altı yaşlarında iken esir alınarak Bağdat'a getirildi. Müslüman olarak yetiştirilen Yâkut, efendisinin yanında ticaretle uğraşmaya başladı. Özellikle okuryazarlığı ve hesap işlerini iyi bilmesinden dolayı efendisine büyük destek oldu. Onun adına dönemin ticaret merkezlerinden Basra körfezindeki Kîş (Kîs) adasına, Uman ve Dımaşk gibi yerlere gitti. Efendisi tarafından himayeden çıkarılıp âzat edildi. Himayesiz kalan Yâkut geçimini temin etmek için müstensihlik yaptı. Onun yedi yılda 300 cilt kitap istinsah ettiği kaydedilir. Kitap ticareti de yapan Yâkut, seyahat ettiği yerlerde tanınmış kitapçı, âlim ve kitap meraklısı zenginler ve idarecilerle görüştü. Gittiği yerlerde birçok kütüphaneyi görme ve yararlanma imkânı buldu. Halep'te İbnü'l-Kıftî'nin Kütüphanesi ve üç yıl kaldığı Merv'deki birçok kütüphane bunlar arasındadır.

Birçok seyahatlerden sonra Halep'te vefat etti. Vefatından önce kitaplarını ve evrakını o sırada Halep'te bulunan tarihçi İzzeddin İbnü'l-Esîr'e teslim ederek bunları Bağdat'taki Zeydî Camii Kütüphanesi'ne vakfetmesini istemiştir.

"Mu'cemü'l-büldân" adlı alfabetik eserini 615/1218 yılında Merv'de bulunduğu sırada, hocası Abdürrahîm b. Abdülkerîm es-Sem'ânî'nin hadis dersinde Arap yarımadasında düzenlenen panayırlardan birine adını veren Hubâşe'nin okunuşu hususunda çıkan bir tartışma üzerine yer adlarıyla ilgili bir esere ihtiyaç duyulduğunu farkedip yazmaya karar vermiştir. Esere son şeklini 625/1228'te vermiş ve hâmisî İbnü'l-Kıftî'nin kütüphanesine hediye etmiştir. Mu'cemü'l-büldân'ı yazarken daha önce kaleme alınmış tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarına başvurduğu gibi seyahatleri sırasında görüştüğü kimselerden aldığı bilgilerden, kendi gözlem ve tecrübelerinden de yararlanmışır.

İslâm âlimleri tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisi olan eserde bölge, şehir, kasaba, köy, mevki, deniz, nehir, ada, çöl, dağ, vadi, ova, ribat, manastırlar vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Müellif ele aldığı maddeler hakkında sadece coğrafi bilgi vermekle kalmamış, tarihî olaylara, şiir ve hikâyelere söz konusu yere mensup şahsiyetlere dair bilgilere de yer vermiştir. Çok zengin mâlûmat içeren eser bir ilim, edebiyat, tarih ve coğrafya hazinesi olarak nitelendirilmektedir. Yeryüzünün yedi ana bölgesini, burçları, kitapta sık sık geçen bazı terimleri (berîd, fersah, mîl, kûre, mihlâf, ustân, tûl, arz, humus, katîa vb.) açıklar. Fethedilen ülkelerde yaşayan insanların özellikleri gibi konulara değinir.³⁴

Madde başlarının doğru okunabilmesi için harekelerini belirten Yâkut ele aldığı ismin etimolojisini ve sözlük anlamını da zikreder. Ardından yerin coğrafi konumu, bazı merkezlere uzaklığı, tarihi, savaş veya barış yoluyla fethi, bu

³⁴ Bkz. Yakut el Hamevi, Mucemu'l-Buldan, Beyrut 1990.

yerle ilgili şiirler ve sözler, burada meydana gelen önemli olaylar, yetişen İslâm âlimleri, edip ve şairler başta olmak üzere buraya nisbet edilen meşhur kişiler hakkında bilgi verir. Bizzat gittiği yerlerle ilgili gözlemlerini kaydeder. Konuya dair farklı rivayetleri ve görüşleri de aktarır, bazan bu görüşler arasında tercihte bulunur. Aktardığı bilgilerin kaynaklarını zikreder. Önceki kaynaklarda tesbit ettiği hataları düzeltir. Bilgilerin doğruluğu konusunda bir neticeye ulaşamamışsa onları sadece kaydetmekle yetinir. Bazı yerlerle ilgili olarak orada yaşayanların anlatımlarını nakleder. Bu yerlerin gelirleri, yetiştirilen ürünler, esnaf ve sanat-kârlar, ticaret malları ve önemli ticaret merkezleri, kara ve deniz ticaret yolları, fiyatlar, madenler, alınan vergi miktarları gibi hususlar da eserde yer alan bilgiler arasındadır. Yine söz konusu yerle ilgili imar ve iskân faaliyetleri, saray ve kasırlar, camiler ve kütüphaneler, medreseler ve diğer tarihî eserlerden de bahsedilir. Çeşitli vesilelerle Bizanslılar, Türkler, Hazarlar, Bulgarlar, Sakalibe, Ruslar, Zenciler, Çinliler, Haçlılar ve Moğollar gibi müslümanların ilişki kurdukları toplumlar hakkında bilgi verilir. Arap yarımadası başta olmak üzere birçok bölgede yaşanan nüfus hareketleri, göçler ve iskân, dinî-ilmî hayat ve nüfus gibi hususlar zikredilir. Böylece Mü'cemül-büldân bir yer hakkında kendisinden önceki asırlar içerisinde oluşan tarihî, ekonomik, coğrafi, edebî, sosyokültürel vb. çok zengin bilgi birikimini yansıtmaya bakımından ayrı bir önem taşır. Bu sebeple gerek Doğu'da gerekse Batı'da birçok araştırmacı tarafından alanının en muhtevalı ve önemli kitabı kabul edilmiştir.³⁵

17. Ebu'l-Fida (731/1331)

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yeğeni Hama hâkimi Takıyyüddin Ömer'in neslin-dendir. Ailesi Moğol istilâsı sırasında Hama'dan Dimaşk'a kaçmıştı. Ebu'l-Fidâ Hama'da yönetici olduktan sonra bir kısmı bugün bile ayakta olan saray, cami ve medreseler yaptırdı. Hama'daki Câmiu'l-hayyât (Câmiu'd-dehşet) onun eseridir. Suriye ve Mısır'daki emîr ve meliklerin birbirleriyle sürekli mücadele ve rekabet içinde oldukları bir dönemde Hama'yı hiçbir saldırıya uğramaksızın idare etmesi, onun kabiliyetli ve maharetli bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca âlim, edip ve şairleri korumuştur.

Coğrafyacı İbn Havkal'ın eksiklerini ve bazı yanlış okumalarını tesbit edince "Takvîmü'l-büldân" adlı yeni bir coğrafya kitabını yazdı. Burada birçok coğrafi ölçümler vermiş iklimlere göre tanımlar yapmıştır. Ancak Hindistan ve ötesini çok az anlatmıştır.³⁶

³⁵ Casim Avcı, "Yakut el-Hamevi", DİA.

³⁶ Ebu'l-Fida, Ebu'l-Fida Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

18. Hamdullah El-Müstevfî (740/1340)

Arap asıllı Şîfî bir ailenin çocuğu olarak Kazvin’de doğdu. Kerbelâ’da Hz. Hüseyin’in safalarında savaşarak şehid düşen Hür b. Yezîd er-Riyâhî’nin neslindedir. Ailesi, onun doğumundan uzun zaman önce Kazvin’e gidip yerleşmiş ve Abbâsî Halifesi Mu’tasım-Billâh döneminden Sultan Mahmûd-ı Gaznevî’ye kadar bazı aralıklar hariç şehrin idaresini elinde tutmuştur. Büyük dedesi Emînüddin Nasr, dedesi ve babası Irak’ın müstevfisi oldukları(maliyeci) için aile “Müstevfiyân” lakabıyla anılır. Hamdullah’ın kardeşi Zeynüddin Muhammed de İlhanlılar’ın meşhur veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî tarafından müstevfî tayin edilmişti. Olcaytu zamanında iyi bir kâtip olarak temayüz eden Hamdullah 1311’de Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn’in malî işlerinin teftişiyile görevlendirildi. Bu münasebetle Sultâniye, Tebriz, Bağdat, İsfahan ve diğer bazı şehirleri gezmiş ve buradaki kütüphanelerde incelemelerde bulunmuştur.

Hamdullah gençliğinde tarih kitaplarıyla ilgilenir, âlim, edip ve şairlerin meclislerine katılmaktan hoşlanırdı; özellikle Reşîdüddin’in meclislerine devam ederdi. Reşîdüddin’in öldürülmesi üzerine devrin bütün âlim ve düşünürleri gibi o da gözden düştü. Ancak Ebû Said Bahadır Han devletin giderek çöküşe sürüklendiğini görünce kabiliyetli ve dirayetli insanları tekrar göreve getirme ihtiyacını hissederek Reşîdüddin’in oğlu Gıyâseddin Muhammed’i vezir tayin etti (1328). Hamdullah da onun hizmetine girdi ve Nüzhetü’l-kulûb’u tamamladığı 740 (1340) yılından sonra Kazvin’de vefat etti.

Nüzhetü’l-kulûb müellifin, dostlarının ricası üzerine telif ettiği coğrafya ve kozmografyaya dair eserdir. Müstevfî bu kitabı yazarken o günkü coğrafya eserlerinden ve birçoğu günümüze ulaşmayan çeşitli kaynaklardan faydalanmış, ayrıca derlediği bilgilere önemli ilâveler yapmıştır. Kitapta, İlhanlılar devrinde İran’daki siyasî taksimat ve eyaletlerden toplanan vergiler hakkında da geniş bilgiler bulunmaktadır. Birinci bölümde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili bilgiler verilmekte, ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekelerinden bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm coğrafyaya ayrılmış olup dört kısımdan oluşmaktadır. Orijinal bilgiler ihtiva eden birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksâ; ikinci kısımda İran’ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiy ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü bölümde komşu ülkeler, son bölümde de diğer bazı ülkelerin coğrafi durumu incelenmektedir. İlhanlılar hakkında verilen bilgiler tamamen devletin resmî vesikalarına dayanmaktadır. Sonunda dünyadaki tuhaf ve garip şeylere de (acâibü’l-mahlûkât) yer verilen eser tarihî coğrafya ve sosyal tarih açısından önemli bir kaynaktır. Özellikle 1336 yılı İlhanlı bütçesinden bahsedilirken

anlatılanlar, Anadolu'da hangi vilâyet ve şehirlerin fiilen Moğollar'a tâbi olduğunu göstermesi bakımından büyük değer taşımaktadır.³⁷

19. İbn Fazlullah ed-Dımeşki (749/1349)

Kirman kökenli Benî Fazlullah ailesinden gelmesi dolayısıyla İbn Fazlullah olarak bilinir; Ömerî nisbesi soy kütüğünün Halife Ömer b. Hattâb'a dayanması sebebiyledir. Benî Fazlullah mensupları, yaklaşık 100 yıl devletin yazışmalarının yürütüldüğü Dîvân-ı İnşâ'da sır kâtipliği görevinde bulundular; onun babası da sultanın özel kâtibiydi. İbn Fazlullah, ilk tahsilinden sonra gittiği Kahire'de birçok büyük âlimin yanında okuma fırsatı yakaladı. Kahire, İskenderiye ve Hicaz'da sürdürdüğü eğitimi tamamlayınca Kahire'de kadılık görevine getirildi. 1349 yılında hacca gitmek amacıyla yola çıktı; fakat Kudüs civarında eşinin vefat etmesi üzerine Dımaşk'a geri döndü ve arefe günü yakalandığı vebadan öldü

"Mesâlikü'l-ıbsâr" müellifin en önemli çalışması olup ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eserdir. Daha sonra gelen müelliflere asırlar boyu kaynaklık etmiştir. İki ana kısma ayrılan yirmi yedi cüzlük eserin birinci bölümünde karalarla denizlere (fizikî coğrafya), ikinci bölümünde milletlere ve tarihlerine (beşerî coğrafya) yer verilmiştir. Memlük dönemi diğer kaynaklarında rastlanmayan hal tercümeleri sebebiyle de büyük değer taşıyan eser, çeşitli kütüphanelerde bulunan yazmalarından bir bütün oluşturularak Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir.³⁸

KAYNAKÇA

- Abdülaziz el-Alevi, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*.
- Ağarı Murat, "Yakubi", *DİA*.
- Ağarı Murat, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul 2002.
- Arendonk C. Von, "İbn Rüste", *İA*.
- Avcı Casim, "Mesudi", *DİA*.
- Avcı Casim, "Yakut el-Hamevi", *DİA*.
- Azamat Nihat, "Nasır Husrev", *DİA*.
- Azimli Mehmet, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem*, Yıl:3, Sayı:6, 2005, s. 177 – 193.
- Bal Faruk, *Arap Yarımadasında Ticaret*, İstanbul 2015.
- Biruni, *el-Asar el-Bakiye*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2011.
- Ebu Dulef, *İran Seyahatnamesi*, çev. Serdar Gündoğdu, İstanbul 2017.
- Ebu'l-Fida, *Ebu'l-Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.
- Günaltay Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991.

³⁷ Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Mustevfi", *DİA*.

³⁸ Abdülaziz el-Alevi, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*.

- *Hududu'l-Alem*, neşr. V. Minorski, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Eca, *İbn Eca Seyahatnamesi*, çev. Mehmet Şeker, İstanbul 2018.
- İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2016.
- İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Rüsteh, *el-Alaku'n-Nefise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara 2017.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2015.
- Kallek Cengiz, "Kudame b. Cafer", *DİA*.
- Karaarslan Nasuhi Ünal, "Hemdani", *DİA*.
- Muhammedoğlu Aliev Saleh, "İbn Fadlan", *DİA*.
- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Nasır Husrev, *Sefername*, çev. Abdulvahap Terzi, İstanbul 1967.
- Özaydın Abdülkerim, "Hamdullah el-Mustevfi", *DİA*.
- Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdazbih", *DİA*.
- Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*.
- Seyyide İsmail Kaşif, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, çev. Rıza Savaş, İzmir 1997.
- Süleyman et-Tacir, *Doğunun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.
- Şeşen Ramazan, "İdrisi", *DİA*.
- Tolmacheva Marina, "Makdisi", *DİA*.
- Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, 11.
- Yakut el Hamevi, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut 1990.